

Cerkiew w Grabarce odbudowana po pożarze w 1990 r.

Jerzy Szałygin

Podlaskie cerkwie

Teren Podlasia, leżący na pograniczu ziem Polski, Litwy i Rusi, ukształtował się (pod względem administracyjnym) praktycznie dopiero na początku XVI w. W chwili utworzenia pierwszego tworu administracyjnego, jakim było Województwo Podlaskie powstałe w 1520 r. obejmowało ono zachodnie graniczne ziemie Województwa Trockiego należące do Litwy. Samo określenie krainy obejmowało najprawdopodobniej *ziemie leżące pod lasami* lub *ziemie leżące pod Lachią*; tym samym dotyczyło mocno zalesionych terenów pogranicza, bezpośrednio graniczących z etnicznymi ziemiami polskimi. O tym, że był to obszar bogaty w puszcze i bory stanowiące ogromny rezerwuwar surowca, świadczą zachowane do dnia dzisiejszego zasoby drewnianej architektury, zarówno tej tradycyjnej – ludowej (chałupy), jak i przemysłowej (młyny, wiatraki), rezydencjonalnej (dwory), małomiasteczkowej oraz sakralnej. Jeszcze do połowy lat 60. XX w. zasoby drewnianego budownictwa na tych terenach określano na ponad 90% ogólnej zabudowy wiejskiej. W minionym trzydziestoleciu proporcje te oczywiście zmieniły się, niemniej w dalszym ciągu Podlasie jest terenem obfitującym w drewniane budynki.

Niewątpliwie najciekawszymi są drewniane budynki sakralne spotykane do chwili obecnej praktycznie w każdej większej wsi. Są to świątynie rzymskokatolickie, ale przede wszystkim cerkwie prawosławne, z których część pierwotnie była cerkwiami unickimi. Różnorodność ta, ukształtowana przez wiele stuleci, związana była z pogranicznością obszaru Podlasia. Od najwcześniejszych wieków tereny te kolonizowane były przez różne grupy osadnicze idące z zachodu z obszaru Mazowsza, od północy z terenów Litwy oraz od południowego wschodu od strony Rusi. Na terenach między Bugiem, Nurcem a Narwią nastąpiło zetknięcie się ludności mazowieckiej schryścianizowanej w obrządku łacińskim z ludnością ruską wyznającą katolicyzm w obrządku bizantyjskim. Pierwsze świątynie powstawały na tych terenach już w XIII w., zarówno kościoły, jak i cerkwie oraz monastypy. Właśnie te różnice narodowo-językowe i kulturalno-wyznaniowe najbardziej widoczne są w rodzajach i typach świątyń, choć wzajemne sąsiedztwo dwóch religii nie mogło nie pozostawić wzajemnego wpływu w wyglądzie budowli sakralnych. Na podobieństwa wpływ miała zarówno latynizacja cerkwi prawosławnej w okresie unii brzeskiej, jak i późniejsze przekształcenia kościołów i cerkwi unickich w cerkwie prawosławne, w okresie rozbiorów. Zmiany te bezpośrednio dotyczyły właśnie w pierwszym rzędzie świątynie – w kościele greckokatolickim wprowadzono nie tylko obrządek prawosławny, ale również bardzo często zmieniano zewnętrzny wystrój cerkwi unickich, upodabniając je do świątyń prawosławnych.

Dlatego też, mówiąc o cerkwiach podlaskich, trzeba mieć na uwadze zarówno cerkwie unickie, jak i prawosławne, choć przy wielu podobieństwach różnią się one znacznie. Jednocześnie należy pamiętać, że dawnymi cerkwiami unickimi na Podlasiu północno-wschodnim są niemal wszystkie cerkwie powstałe do 1839 r., czyli do momentu likwidacji kościoła greckokatolickiego na wschodnich terenach przedrozbiorowej Rzeczypospolitej przez synod biskupów prawosławnych.

Cerkiew filialna w Strykach z XVIII w. (?)

Wygląd zewnętrzny cerkwi, jej bryła, rozplanowanie wyposażenia, konstrukcja pozwalają wyróżnić kilka typów świątyń występujących na różnych terytoriach, charakterystycznych dla Kościoła unickiego i prawosławnego.

Wspólny dla obu kościołów jest podział – orientowanej (zwróconej prezbiterium) na wschód świątyni – na dwie części: prezbiterium oraz nawę przedzieloną ścianką, zwaną ikonostasem, na której znajdują się ikony, ściankę zaopatrzoną w troje drzwi, z których centralne określane są królewskimi lub carskimi, zaś pozostałe – umieszczone symetrycznie po bokach – wejściami diakońskimi.

Cerkiew parafialna p.w. Św. Michała Archanioła w Bielsku Podlaskim z 1879 r.

z bóstwem – wznosił do nieba modlitwy skierowane do Boga za pośrednictwem ikon.

Bryła kościoła najczęściej również była dwudzielna. Składała się z węższego prezbiterium oraz szerszej i większej nawy, do której nierzadko dostawiano od zachodu kruchtę – babiniec. Choć przeważała ta forma, na terenie Podlasia zachowały się świątynie o wiele ciekawszej i archaicznej formie – jednoprzestrzenne, bez wewnętrznego podziału, rozplanowane na rzucie prostokąta bądź wydłużonego sześcioboku lub ośmioboku.

Bryły świątyń mogły przybierać również inne formy – okrągłą, symbolizującą wieczne istnienie kościoła – bez końca i bez początku oraz na planie krzyża będącego symbolem podstawy i wiecznego istnienia kościoła.

Do szczytu nawy, powiększając jakby cerkiew, dostawiana była często dzwonnica – wieża pełniąca jednocześnie funkcję kruchtę – babinca. Stąd też wyróżnia się cerkwie wieżowe i bezwieżowe.

Ikonostas cerkwi w Augustowie po kilkukrotnej kradzieży w latach 90.

Ikonostas w cerkwi pełnił bardzo ważną rolę – nie tylko dzielił przestrzeń w świątyni na świecanką (nawę przeznaczoną dla wiernych) i świętą (prezbiterium dostępne jedynie dla kapłana), ale również pośredniczył w kontakcie

Cerkiew parafialna p.w. Św. Jana Teologa W Augustowie z ok. 1870 r.

Spotyka się również wiele cerkwi pobudowanych po 1873 r., reprezentujących oficjalny i powszechnie obowiązujący wzorzec cerkwi prawosławnej zbudowanej na planie krzyża greckiego o układzie centralnym z dostawioną kruchtą i wieżą zwieńczoną ośmiobocznym, stożkowym dachem zakończonym cebulastą kopułką z krzyżem.

Wspominając cerkwie poligonalne nie wolno zapomnieć o obiektach mniejszych, tzw. małej architektury, reprezentowanych przez kaplice, tzw. krynoczki – kapliczki, dzwonnice posiadające układ sześcioboczny lub ośmioboczny, które stawiane były najczęściej w powiązaniu z górującymi nad nimi cerkwiami.

Często zdarza się, że pewien typ cerkwi charakterystyczny jest dla danego terenu, zaś na innym praktycznie nie występuje. Dzieje się tak m.in. z cerkwią trójdzielną (prezbiterium, nawa, kruchtą), wieżową, w odmianie trójnawowej, która najbardziej powszechna jest na Podlasiu środkowym – głównie w okolicach Bielska

Podlaskiego i Hajnówki. Natomiast na Podlasiu południowym cerkiew z dzwonnica nad kruchtą występuje o wiele rzadziej.

Pisząc o cerkwiach podlaskich, warto wspomnieć o dwóch obiektach, które zasługują na uwagę ze względu na ich rolę kulturową. Jedną jest cerkiew w Grabarce, nieopodal Siemiatycz, ulokowana na Świętej Górze pośród „lasu krzyży”, zbudowana w 1789 r., zniszczona przez pożar w 1990 r. i odbudowana, z zachowaniem jedynie zewnętrznego kształtu, z cegły na zewnątrz oszalowanej deskami. Drugim obiektem jest cerkiew w Kostomłotach, zbudowana w 1631 r., ostatnia na tych terenach cerkiew unicka, a właściwie neounicka z piękną polichromią i ikonostasem pochodzącym z XVII i XVIII w.

Właściwie każda z napotykanych na Podlasiu świątyń jest godna obejrzenia. Ich poznanie ułatwiają zasoby tej architektury – liczba drewnianych cerkwi tylko na terenie dawnego woj. biłostockiego jest porównywalna z zasobami kościołów na całym Mazowszu.

Fot. autor

Cerkiew cmentarna p.w. Matki Boskiej „Radości Wszystkich Strapionych” z 1912 r. we wsi Tokary